

ภาวะผู้นำ และจริยธรรมนักการเมือง เขียนโดย พระพรหมคุณาภรณ์

พระมหาเดชชาธร สุขขโย (กนกรัตนาพรณ)¹

บทนำ

หนังสือเรื่อง “ภาวะผู้นำ และจริยธรรมนักการเมือง” หนังสือเล่มนี้เขียนเรียบเรียงโดย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัดเมื่อเดือนมิถุนายน 2558 หนังสือมีจำนวน 59หน้าส่วนของเนื้อหาอยู่ระหว่างหน้าที่ 1-59²

ผู้เขียนมีวัตถุประสงค์ในการเขียนหนังสือเล่มนี้เพื่อนำพาผู้อ่านเข้าถึงหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างถ่องแท้ที่พุทธศาสนิกต้องตระหนักเข้าใจและนำไปปฏิบัติให้เกิดผลแก่ชีวิต ชุมชน สังคม และประเทศชาติ ซึ่งตามประวัติศาสตร์ประเทศไทยนั้นมีพัฒนาการควบคู่กับสถาบันพระพุทธศาสนาโดยตลอดตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา แต่สิ่งที่ต่างของสังคมไทยปัจจุบันคือความห่างเหินจากพระพุทธศาสนาและความไม่สนใจที่จะศึกษาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเหมือนในครั้งอดีต ทำให้การพัฒนาประเทศไม่ประสบผลสำเร็จตามที่ควรจะเป็น ดังนั้นวัตถุประสงค์ของหนังสือเล่มนี้ที่ผู้เขียนต้องการชี้ให้ผู้อ่านได้มองเห็นและเข้าใจในฐานะ “พระพุทธศาสนาเป็นทุนอันยิ่งใหญ่เพื่อพัฒนาประเทศไทย” โดยผู้เขียนมีแรงบันดาลใจเกิดขึ้นจากความเป็นนักอ่าน นักวิเคราะห์ และเป็นผู้บริหารในตำแหน่งต่างๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น จึงทำให้ผู้เขียนมองเห็นว่าการจะพัฒนาประเทศให้เจริญขึ้นได้นั้นจำเป็นต้องมองดูที่รากฐานวัฒนธรรมของตนที่มีอยู่คือพระพุทธศาสนาเป็นฐานสำคัญสำหรับนำไปใช้เพื่อพัฒนาด้านอื่นๆ ของสังคมให้เป็นสังคมแบบพุทธ

หนังสือเล่มนี้ผู้เขียนได้เรียบเรียงแบ่งเนื้อหาเป็น 2 ส่วนตามสารบัญคือ ภาวะผู้นำส่วนที่1 และจริยธรรมนักการเมืองส่วนที่2ดังนี้ (1)ผู้นำ มีความหมายอย่างไร(2) ผู้นำสูงสุด นำเพื่อสันติสุขของมวลมนุษย์ (3) ผู้นำ มาประสานให้พากันไป (4) ผู้นำ ประสานคนภายนอกในดุลยภาพแห่งธรรม (5) ผู้นำที่ดี ได้ทั้งคนได้ทั้งงานโดยไม่เสียหลักการ (6)ผู้นำที่แท้ เป็นสื่อที่แสดงตัวของธรรม(7) ผู้นำ สื่อสารให้ผู้โดยสารถูเห็นทางสว่างตา สว่างใจไป

¹ นิสิตปริญญาเอก หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มจร วิทยาเขตนครสวรรค์, E-mail.mcu.nakhonsawan@gmail.com

² พระพรหมคุณาภรณ์, ภาวะผู้นำ และจริยธรรมนักการเมือง, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, 2558).

ด้วยกัน (8) ผู้นำ พัฒนาความต้องการของคน (9) ผู้นำ รู้ทั้งเจ็ดด้านซึ่งทำให้พร้อมที่จะจัดการ (10) ผู้นำที่ยิ่งใหญ่ มองกว้าง คิดไกล ใฝ่สูง. จริยธรรมนักรบเมืองมิดัน (11) ปัญญาที่รู้ เข้าใจจุดหมายของงานการเมือง (12) จิตใจที่มุ่งมั่นต่อจุดหมายและใฝ่ดีต่อสังคม (13) ธรรมาธิปไตย เป็นแกนจริยธรรมของประชาธิปไตย (14) หลักการ ต้องสนองความมุ่งมั่น (15) รักษาธรรม คู่กับอารักขาประชาชน (16) ปัจจัยดี คือเศรษฐกิจที่ทั่วถึง และเพียงพอ (17) แสวงปัญญาที่ทำให้ต้องการสิ่งที่ดีงามถูกต้อง และเป็นจริง (18) ศักยภาพของนักรบเมือง และประชาชน ตัดสินคุณภาพของประชาธิปไตย (19) จริยธรรมมาตรฐานของนักรบเมือง ต้องไม่ขาดจริยธรรมพื้นฐานของชาวบ้าน.

ส่วนเนื้อหา

หนังสือเรื่อง “ภาวะผู้นำ และจริยธรรมนักรบเมือง” เป็นหนังสือที่ผู้เขียนได้ชี้ ประเด็นให้เห็นถึงความสำคัญของการเป็นผู้นำ และนักรบเมืองต้องมีจริยธรรมควบคู่กับการ ปฏิบัติหน้าที่ของการเป็นนักรบเมือง ซึ่งปัจจุบันประเทศประสบปัญหาภัยคุกคามหลายประการที่ เป็นอยู่ และหนทางที่จะสามารถพัฒนาประเทศให้ดีขึ้นก็ต้องอาศัยรากฐานจริยธรรมและ คุณธรรมสำคัญของประเทศคือสถาบันพระพุทธศาสนาที่อยู่คู่กับสังคมไทยมายาวนานโดย ผู้เขียนได้สังเคราะห์องค์ความรู้ด้านพระพุทธศาสนามาเป็นสาระของหนังสือที่ชักชวนผู้อ่านได้ เข้าใกล้กับพระพุทธศาสนาผ่านงานเขียนนี้ที่ได้บูรณาการคำสอนทางศาสนาเป็นแนวทาง สำหรับนำไปพัฒนาประเทศไทย และผู้เขียนได้วางโครงสร้างเนื้อหาที่มีความต่อเนื่องกันทั้ง 19 หัวข้อข้างต้นโดยผู้วิจารณ์จะสรุปในบางข้อที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน แล้วสรุปสาระสำคัญไว้ใน หัวข้อเดียวกันมีดังนี้

ผู้นำ มีความหมายอย่างไร ผู้นำ คือบุคคลที่จะมาประสารช่วยให้คนทั้งหลาย รวมกัน ทำการร่วมกันให้ไปด้วยดี สู่จุดหมายที่ดีงาม หมายความว่าคุณสมบัติของผู้นำมีหลายอย่าง หลายด้าน แยกไปตามสิ่งที่ผู้นำจะเกี่ยวข้อง องค์ประกอบที่มีคือ ผู้นำ, ผู้ตาม, จุดหมาย, หลักการ และวิธีการ, สิ่งที่จะทำ, สถานการณ์.

ผู้นำสูงสุด นำเพื่อสันติสุขของมวลมนุษย ลักษณะเด่นๆที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ มี3ประการคือ ประการแรกผู้นำ ต้องมีความเป็นกัลยาณมิตร คือลักษณะสำคัญที่เด่นของความ เป็นผู้นำ จุดเด่นสาระสำคัญของพุทธพจน์นี้คือ ผู้นำนั้นเป็นผู้ทำประโยชน์แก่สรรพสัตว์และ มนุษยชาติทั้งปวง. ประการที่สอง การเป็นผู้ค้นพบมรรคา หรือค้นพบทางคือเป็นผู้รู้ทาง การไปสู่ จุดหมาย หมายถึงผู้นำต้องรู้จุดหมายชัดเจน และรู้ทางที่ดำเนินไปสู่จุดหมายนั้น ซึ่งเป็นลักษณะ ใหญ่ที่สำคัญ. ประการที่สาม การศึกษา เรียนรู้ ผึกฝนตนเอง หมายความว่า ผู้นำไม่ได้หยิ่งยโส ไร้อำนาจโดยตรง แต่มาช่วยให้อื่นผึกฝน ได้เรียนรู้ จนสามารถพึ่งตนเองได้ และช่วยตนเองให้พ้น ปัญหา ทำให้สำเร็จบรรลุจุดหมาย.

ผู้นำ มาประสานให้พากันไป การประสารให้พากันไปของผู้นำต้องเริ่มต้นด้วย การที่ตัวเองต้องมีความดี มีความรู้ความสามารถอย่างพอเพียง เรียกได้ว่าเป็นแบบอย่างทำให้ เกิดศรัทธา หมายความว่า ความมั่นใจในตัวผู้นำ ช่วยให้ประสารกันเองทั้งประสารมือและ

ประสารใจ คือชักนำให้เกิดความสามัคคี พร้อมเพรียงกัน ร่วมมือร่วมใจกัน การเป็นผู้นำจึงหมายถึงการมีสายตาท้องทั้งงานและมองทั้งที่คนควบคู่กันไปซึ่งเข้าหลักที่สำคัญถัดไป.

ผู้นำ ประสานคนภายนอกในดลยภาพแห่งธรรมหลักธรรมที่สำคัญของผู้นำ คือ พรหมวิหารธรรม 4 ประการเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐานที่ต้องมีอยู่ประจำจิตใจ เป็นท่าทีของจิตใจที่ต้องแสดงออก ปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างถูกต้อง โดยสอดคล้องกับสถานการณ์ทั้ง 4 คือ 1. เมตตา ความเป็นมิตรไมตรี มีน้ำใจปรารถนาดี คิดหาทางสร้างสรรค์ความสุขความเจริญ. 2. กรุณา การพลอยรู้สึกไหวตามความทุกข์ ความเดือดร้อนในปัญหานั้น การช่วยเหลือปลดปล่อยให้เขาพ้นจากทุกข์ ความเดือดร้อน. 3. มุทิตา เมื่อเขาได้มีสุขมีตำแหน่งสูงขึ้น ที่ได้มาถูกต้องดีงาม ก็พลอยยินดี ช่วยส่งเสริมสนับสนุน. 4. อุเบกขา เมื่อเขาทำอะไรไม่ถูกต้อง คือละเมิดถูกต้องและหลักการ ทำให้เสียกฎเกณฑ์ เสียความเป็นธรรมเสียความชอบธรรม ทำลายกติกา ผู้นำต้องอยู่ในหลัก อุเบกขา คือรักษาความเป็นกลาง ไม่ลำเอียง ไม่เข้าข้าง หยุดการขวนขวายในหลักธรรมข้อ 1-2-3 (เมตตา กรุณา มุทิตา) เป็นท่าทีของจิตใจที่ดีที่เอื้อเกื้อกูลต่อเพื่อนมนุษย์ หลักอุเบกขา เป็นความรู้สึกที่เชื่อมโยงกับปัญญาที่เป็นด้านความรู้ คือรู้เข้าใจความจริง รู้ว่าอะไรเป็นอะไรเปิดโอกาสให้ปัญญาทำการไปตามที่รู้ว่าจริง ว่าถูกต้อง.

ผู้นำที่ดี ได้ทั้งคนได้ทั้งงานโดยไม่เสียหลักการต้องเอาหลักการ หรือเอาธรรมที่เรียกว่า “ครู” แปลว่า น่าเคารพ คือเป็นคนมีหลักหนักแน่น จึงเป็นที่น่าเคารพ แม้ว่าเคารพบางทีไม่มีใครกล้าเข้าใกล้เลย เสียผลเหมือนกัน ครูจึงเอียงข้างไม่ได้ ต้องพอต้องพอดี ครู นั้นต้องยึดหลักการเป็นใหญ่ เอางานเป็นสำคัญ เอาธรรมนำหน้า ครู จึงเป็นคนที่น่าเคารพ ผู้นำจึงต้องเป็นผู้มั่นในธรรม ถือหลักการเป็นใหญ่ และเข้าใจชัดเจนในหลักการ

ผู้นำที่แท้ เป็นสื่อที่แสดงตัวของธรรมผู้นำ ต้องไม่เป็นอัตตาธิปไตย คือไม่ถือตัวเป็นใหญ่ ไม่เป็นโลกธิปไตย คือไม่มุ่งหาคะแนนนิยมเป็นใหญ่หาเสียงเพื่อให้คนชอบต้องเอาหลักธรรม เอาความจริง ความถูกต้องดีงาม และหลักการเป็นใหญ่ ต้องไม่อคติ คือลำเอียงมี 4 ประการคือ ลำเอียงเพราะชอบ เรียกว่า ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชัง เรียกว่า โทสาคติ ลำเอียงเพราะขลาด เรียกว่า ภยาคติ ลำเอียงเพราะขลาด เรียกว่า โมหาคติ ผู้นำที่ดีต้องหลีกพ้น อคติ 4 ประการนี้ จึงจะพากันไปด้วยดีสู่จุดหมายแห่งความสำเร็จ.

ผู้นำ สื่อสารให้ผู้โดยสารถูเห็นทางสว่างตา สว่างใจไปด้วยกันผู้นำที่ดีต้องมีลักษณะของนักสื่อสาร หรือนักสั่งสอนที่ดี 4 ประการคือ พูดแจ่มแจ้ง เข้าใจชัดเจน (สันตัสสนา) พูดจริงใจให้เห็นคุณค่า ความสำคัญแล้วนำไปลงมือปฏิบัติ (สมาทปนา) พูดเข้าใจปลุกใจให้ศรัทธา เกิดความแข็งขันมั่นใจ มีแรงบันดาลใจ กระตือรือร้นที่จะให้เกิดความสำเร็จ ไม่กลัวต่ออุปสรรคความยากลำบาก (สมุตเตชนา) พูดให้รู้จริง ทำให้เกิดบรรยากาศ ไมตรีหวังดี สดชื่นร่าเริงผ่องใสเบิกบาน เข้มแข็งใจหวังดีที่จะสำเร็จ (สัมปัทธสนา) วาจกขโม คือรู้จักฟัง แปลว่า ทนต่อถ้อยคำของคนอื่น การยอมรับฟัง คัมภีร์จะ กะถิง กัธตา แปลว่ารู้จักถนอมเรื่องราวต่างๆได้อย่างลึกซึ้ง อธิบายเรื่องยากได้กระจ่างแจ่มแจ้ง เข้าใจง่าย โน จักฐาเน นิโยชะเย แปลว่า ไม่ชักนำในเรื่องที่ไม่เป็นเรื่อง ไม่มีประโยชน์ไม่มีสาระ ไม่เกี่ยวกับจุดมุ่งหมาย.

ผู้นำ พัฒนาความต้องการของคนผู้นำ คือการปรับเปลี่ยนความต้องการของคน ถ้าเปลี่ยนความต้องการของคนได้ ก็เปลี่ยนคนได้ ผู้นำที่ดีช่วยให้คนพัฒนาความต้องการของตน การพัฒนาความต้องการ เป็นการพัฒนาความสุขของคน คนพัฒนาได้ เปลี่ยนแปลงได้ ผู้นำที่ดีต้องต้องถือเป็นหน้าที่สำคัญที่ให้คนพัฒนาความต้องการไปในทางที่ติงามประณีต สร้างสรรค์ยิ่งขึ้น ที่สำคัญที่สุด ผู้นำต้องมีความใฝ่อย่างแรงกล้าในจุดหมายอันสูงส่ง มีความชัดเจนในจุดหมายนั้น ทำให้ทุกคนในสังคมมองเห็นและใฝ่ในจุดหมายยิ่งใหญ่ร่วมกัน ทำให้พลังแห่งความต้องการของสังคมประสานเป็นอันเดียวกัน อันเป็นความสำเร็จของการทำหน้าที่ของผู้นำอย่างแท้จริง.

ผู้นำ รู้ทั้งเจ็ดด้านซึ่งทำให้พร้อมที่จะจัดการคุณสมบัติของผู้นำ 7 ประการ **รู้หลักการ** คือฐานา รู้หน้าที่ รู้กฎเกณฑ์กติกา รู้ขีดแ่งมั่งและตั้งมั่นในหลักการ **รู้จุดหมาย** มีความชัดเจนในจุดหมาย มีความแน่วแน่ถึงจุดหมาย ข้อนนี้เป็นคุณสมบัติที่สำคัญมาก **รู้จักตน** คือเราคือใคร มีภาวะเป็นอะไร อยู่ในฐานะใด มีคุณสมบัติ ความพร้อม ความถนัด ความสามารถ สถิติปัญหา กำลัง ข้อยิ่งข้อหย่อน จุดอ่อน จุดแข็งอย่างไร ซึ่งต้องสำรวจ พัฒนา ปรับปรุงตนเอง ให้มีคุณสมบัติมีความสามารถยิ่งขึ้นไป ต้องพัฒนาตนเองตลอดเวลา ให้นำได้ดียิ่งขึ้นไป **รู้ประมาณ** คือรู้จักความพอดี รู้จักขอบเขตขีดชั้นความพอเหมาะที่จัดทำ การทำการต่างๆทุกอย่างต้องพอดีถ้าไม่พอดีก็พลาด ความพอดีจึงทำให้เกิดความสำเร็จอย่างแท้จริง **รู้กาล** คือรู้จักเวลา รู้เวลาอันเหมาะสม ระยะเวลาที่ควร การใช้เวลาในการประกอบกิจ ทำหน้าที่การงาน ที่ตรงต่อเวลา ทันเวลา ให้พอเวลา ทั้งนี้รวมถึงรู้ลำดับ ระยะเวลา จังหวะ ปริมาณ ความเหมาะสมกับเวลาอย่างลงตัว การวางแผนรับมือจัดการกับสถานการณ์นั้นๆ **รู้ชุมชน** คือรู้สังคมที่เป็นหลักกลางๆ รู้จักชุมชน รู้จักที่ประชุม รู้กิริยาที่จะประพฤติดต่อชุมชนนั้นๆ ชุมชนนั้นควรสงเคราะห์อย่างไร รู้สังคม คือรู้สังคมโลก รู้สังคมประเทศชาติ ว่าอยู่ในสถานการณ์อย่างไร มีปัญหาอะไร จะแก้ไขอย่างไร ต้องรู้เขารู้เรา เพื่อสนองความถูกต้อง และแก้ไข ปัญหาได้ตรงจุดถูกจุด **รู้บุคคล** คือรู้จักตามที่เขาเป็น รู้ข้อแตกต่างโดยอหัยาศัย ความสามารถ คุณธรรม ใครๆเป็นอย่างไร และรู้ว่าจะปฏิบัติต่อบุคคลนั้นๆด้วยดี ควรคบ จะใช้ จะตำหนิ ยกย่อง แนะนำสั่งสอน โดยเฉพาะคนที่ร่วมงาน คนที่เราให้บริการ ต้องรู้จักเขาตามความแตกต่างเฉพาะตัวปฏิบัติต่อเขาได้ถูกต้องเหมาะสมการรู้ประโยชน์ที่เขาพึงได้ในการทำงาน ต้องให้คนที่ทำงานทุกคนได้ประโยชน์ ได้พัฒนาตัวเอง ผู้นำควรรู้ เขาควรได้ประโยชน์ ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตที่แท้จริงของเขาด้วย คือหลักธรรมที่เรียกว่า **สัปปุริสธรรม 7 ประการ** ผู้นำต้องมีจุดหมายติงามที่ชัดเจนให้แก่มุขชน มีจิตมุ่งมั่นต่อจุดหมายนั้นๆ พร้อมนำพาหมู่ชนให้ร่วมกันทำ อย่างมุ่งมั่นแน่วแน่เพื่อบรรลุจุดหมายนั้น.

ผู้นำที่ยิ่งใหญ่ มองกว้าง คิดไกล ใฝ่สูง ประการแรก ตัวเองต้องดี เป็นแบบอย่าง มีความรู้ความสามารถ ต้องทำดีเป็นตัวอย่างที่จะนำเขาได้ ประการต่อมาต้องเป็นกัลยาณมิตร คือต้องเลือก ต้องหาที่ปรึกษาและเพื่อนร่วมงานที่ดี แสดงถึงความเป็นคนที่ใฝ่แสวงปัญญาในการทำงาน ต้องฟังเสียงคนรอบข้าง ต้องตั้งอยู่ในความไม่ประมาท มีสติ คอยตรวจตราสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลง ความเป็นไปต่อปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้น ความตื่นตัว การทันต่อสถานการณ์ มีความกระตือรือร้น ไม่เฉื่อยชา ไม่ปล่อยเวลาให้ล่วงเลยไปโดยเปล่า

ประโยชน์ ไม่กล่าวลาต ไม่เสียโอกาส อย่างนี้เรียกว่า ความไม่ประมาท รวมความว่า ต้องดี เป็นแบบอย่าง มีกัลยาณมิตร ที่ปรึกษาผู้ร่วมงานที่ดีมีความรู้ความสามารถแสวงหาความรู้ เสมอ ไม่ประมาท เป็นคนเข้มแข็งไม่ย่อท้อวางตัวเป็นหลักได้ดี ทำได้ สายตากว้างไกล มอง กว้างคิดไกล ใฝ่สูง มีวิสัยทัศน์ ผู้นำต้องมีแรงบันดาลใจ เป็นที่พึ่งของคนอื่น ของชุมชนได้.

จริยธรรมนักการเมือง

จริยธรรมในความหมายทางพระพุทธศาสนา คือการดำเนินชีวิตกระบวน การดำเนินชีวิตทั้งหมด การแสดงออก ความรู้สึกนึกคิด ทั้งจิตใจ ทั้งปัญญาและพฤติกรรม จริยธรรมขั้นพื้นฐานคือ ศีล 5 การไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายร่างกาย ไม่ทำลายชีวิตผู้อื่น การไม่ ละเมิดทรัพย์สินผู้อื่น การไม่ประพฤติผิดทางเพศ การไม่กล่าวคำเท็จ โกหกหลอกลวง ไม่เสพ ติดของมีนเมา ไม่หลงอบายมุข นี่คือนิยามจริยธรรมพื้นฐาน เมื่อกล่าวถึงจริยธรรมของนักการเมือง จึงหมายถึงการดำเนินชีวิต ความรู้สึกนึกคิด จิตใจ สติปัญญาของผู้บริหารบ้านเมือง ผู้นำของ ประชาชน ที่จะพาประเทศชาติบ้านเมืองไปสู่ความเจริญงอกงาม.

ปัญญาที่รู้เข้าใจจุดหมายของงานการเมืองจุดหมายของงานการเมือง คือ การบริหาร การปกครอง การดำเนินกิจการงานสาธารณะต่างๆ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องรู้ เป็นเรื่อง ทางด้านปัญญา อะไรคือจุดหมายที่แท้จริง คือชีวิตที่ต้องการเจริญงอกงามความเป็นสุข การ พัฒนาที่ดีงามยิ่งขึ้นจุดหมายที่ทำการสร้างสรรค์ ความสามารถบริหารบ้านเมืองได้ดี ประชาชนอยู่ดีกินดี มีความพร้อมพร้อมทางเศรษฐกิจ ผู้บริหารประเทศต้องจัดการบ้านเมืองให้ เกิดสภาพเอื้อ คือคำนึงอยู่เสมอว่า งานที่ทำที่บริหารนั้น ทำให้ชีวิตและสังคมมีสภาพที่ เกื้อหนุนต่อกันที่ก้าวไป คนมีโอกาสนำชีวิตรุ่งในทางจิตใจและปัญญา พัฒนาศิลปวิทยา สร้างสรรค์อารยธรรมยิ่งขึ้นไปบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ความเป็นอยู่ดีกินดี นี่คือนิยาม ของชีวิตและสังคม.

จิตใจที่มุ่งมั่นต่อจุดหมายและใฝ่ดีต่อสังคม ภาวะด้านจิตใจที่ต้องคู่กับ ความรู้ คือจิตใจที่ใฝ่ปรารถนาอยากบรรลุจุดหมาย ความอยากนี้เป็นจุดสำคัญ เป็นแรง บันดาลใจ แรงจูงใจ และเป็นพลังงานผลักดันให้นักการเมืองก้าวไปในจริยธรรม ความอยาก ความใฝ่ปรารถนามี 2 อย่าง อย่างแรกคือ อยากมีต่อสิ่งนั้นๆ อยากให้มันดี มีความสุข หมายถึงงานนั้นดีที่สุดในตนเอง เป็นความอยากด้านกุศลที่เรียกว่า **ฉันทะ** อย่างที่ 2 ตรงข้ามคือ ความอยากเพื่อตัวเอง อยากได้คือจะเอา อยากได้ผลที่เกิดขึ้นกับตัวเอง ความ อยากอันนี้ เรียกว่า **ตัณหา** ทั้งสองอย่างนี้เป็นตัวตัดสินนักการเมืองว่าจะเดินไปใช้จริยธรรม หรือไม่ ถ้าเกี่ยวข้องกับสิ่งใดๆ โดยอยากในทางใฝ่ดี มีจริยธรรม นี่คือนิยามเริ่มต้นของจริยธรรม.

ธรรมาธิปไตย เป็นแกนจริยธรรมของประชาธิปไตยธรรมาธิปไตยคือการยึด หลักธรรมเป็นใหญ่ ความใฝ่ดี ปรารถนาดี ส่วนอัตตาธิปไตย คือการถือเอาตัวตน ถืออำนาจ เอาแต่ผลประโยชน์ตน ความยิ่งใหญ่ ไม่ยึดหลักการไม่เอาความจริง เมื่อถือเอาธรรมเป็นใหญ่ รวมทั้งตั้งอยู่ในธรรมาธิปไตยเป็นเกณฑ์ในการตัดสิน ไม่เอนเอียงเลือกข้าง มีความชัดเจนไม่ เห็นแก่หน้า พรรคพวก เช่นนี้จึงเรียกว่า**ธรรมาธิปไตย**.

หลักการ ต้องสองความมุ่งมั่น หลักการนั้น คู่กับความมุ่งมั่น หมายถึง ภาษาพระ เรียกว่า **ธรรมะ** คู่กับ **อรรถะ**การวางหลักต่างๆ แห่งการกระทำ เรียกว่า **หลักการ**หลักการเป็น

ฐานแห่งการปฏิบัติ การยึดถือแต่หลักการ จนลืมนึกถึงความมุ่งหมาย จะทำให้ติดอยู่กับทวนเวียนอยู่กับหลัก เดินหน้าต่อไปไม่ได้ หลักการที่ดั่งามชอบธรรม ต้องมีสติปัญญาเป็นตัวจำกัดให้เราต้องปฏิบัติตามวิธีการที่ชอบธรรม เพื่อบรรลุจุดหมายที่เป็นธรรม.

รักษารธรรม คู่กับ**อารักขาประชาชน**จุดหมายของนักการเมืองนั้น คือเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน การสร้างสภาพเอื้อและหนุนนำให้ชีวิตและสังคมสามารถพัฒนาก้าวหน้าไปสู่จุดหมายอีกขั้นหนึ่ง มีความมั่นคงปลอดภัยร่มเย็นเป็นสุข ด้วยการปกครองที่เป็นธรรมที่เรียกว่า **ธรรมิการักขา**คืออารักขาที่เป็นธรรม การเอาใจใส่ปกป้องดูแล การคุ้มครองปกป้องรักษาโดยธรรม ให้อยู่ดีมีมั่นคงปลอดภัย การแก้ไขป้องกันการปราบปรามการกระทำที่ไม่เป็นธรรม เรียกว่า **อธรรมการนิเสธนา** ความไม่ยุติธรรม ไม่ชอบธรรม โดยเฉพาะโจรผู้ร้าย อาชญากรรม.

ปัจจัยดี คือเศรษฐกิจที่ทั่วถึง และเพียงพอ การมีเงินมีทอง เรียกว่า **ปัจจัย** หมายความว่า เป็น **Means** คือเป็นเครื่องเกื้อหนุนให้ก้าวหน้าต่อไปได้ ถ้าขาดวัตถุดิบปัจจัย 4 ก็ไม่สามารถก้าวหน้าไปสู่การสร้างสรรค์ และทำความดีได้ การจัดสรรปันส่วนทรัพยากรให้แก่คนยากไร้ ไม่มีเงินทองกับคนยากคนจนขัดสนเรียกว่า **ธนาอุปทาน**ความเจริญพร้อมทางเศรษฐกิจหรือทางวัตถุนี้ เป็นปัจจัยเกื้อหนุนความเจริญก้าวหน้าที่ดีงามและการสร้างสรรค์ให้ประชาชนมีปัจจัยอุดหนุนทางวัตถุเพียงพอที่เป็นฐานที่สู่จุดหมายของชีวิตและสังคม.

แสวงปัญญาที่ทำให้ต้องการสิ่งที่ดั่งามถูกต้อง และเป็นจริงเป็นเรื่องปัญญา คือการแสวงหาปัญญา ถือเป็นหน้าที่ที่เดียว นักการเมือง หรือผู้บริหารแผ่นดิน ดำเนินการบริหารเพื่อสร้างสภาพเอื้อ ให้ประชาชนและสังคมเดินหน้าไปสู่จุดหมาย โดยเฉพาะในสังคมประชาธิปไตย ต้องศึกษาพัฒนาเพื่อปัญญาของตนเองแล้ว ยังต้องเกื้อหนุนให้ประชาชนมีการศึกษา เรื่องนี้คือปัญหาใหญ่ที่สุด เป็นปัญหาสำคัญของประชาธิปไตยเพราะเมื่อการปกครองแบบประชาธิปไตยนั้น ประชาชนเป็นใหญ่ คือประชาชนเป็นผู้มีอำนาจตัดสินใจสูงสุด โดยถือเอาเสียงส่วนใหญ่เป็นใหญ่ เมื่อใดที่ประชาชนเลือกเอาสิ่งที่ต้องการนั้น ไปตรึงกับสิ่งที่จริงดั่งามถูกต้องเป็นประโยชน์แท้จริง เมื่อนั้นก็เป็นความสำเร็จของประชาธิปไตย นักการเมืองที่ดีต้องหมั่นสอบถาม ปรีกษา คั่นคว้าหาข้อมูล เพื่อให้ทราบอะไรจริง อะไรถูกต้อง เป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นไปเพื่อความเจริญที่แท้จริงแก่ชีวิตและสังคม.

บทสรุปของเนื้อหา

ด้วยศักยภาพของนักการเมืองและประชาชน ตัดสินคุณภาพของประชาธิปไตยจริยธรรมมาตรฐานของนักการเมือง ต้องไม่ขาดจริยธรรมพื้นฐานของหลักธรรมการเป็นผู้นำที่ใส่ใจทั้งตนเองและผู้คน การมีความรับผิดชอบ คำพูดที่ได้พูดออกไปแล้วต้องสอดคล้องกับพฤติกรรมของเรากการเมืองการปกครองระบอบประชาธิปไตยนั้น คือการปกครองที่ประชาชนเป็นใหญ่ ประชาชนนั้นต้องเป็นธรรมาธิปไตย ยึดความถูกต้อง ความจริง ความดั่งาม เคารพ กฎกติกาเป็นเกณฑ์ เป็นมาตรฐานที่เป็นประโยชน์สุขอย่างแท้จริง ประชาชนต้องมีการศึกษา มีความรู้ความเข้าใจ รู้ผิดถูก ชั่วดี จึงจะมีศักยภาพที่จะปกครองตนเอง สามารถตัดสินได้

อย่างถูกต้อง นักการเมืองสร้างสรรค์สังคมด้วยการสนับสนุนด้วยการส่งเสริมพัฒนาศักยภาพแก่ประชาชน, ติงศักยภาพของประชาชนออกมาใช้งาน, ประสานศักยภาพของประชาชนเพื่อการสร้างสรรค์. ความสำเร็จของการทำงาน สังคมสงบสุข มั่นคงปลอดภัย ประชาชนเป็นอยู่ดี มีความพร้อม ไม่หลงระเหิมมัวเมาอยู่กับการเสพบริโภคเกินความพอดี ไม่ประมาทในชีวิตละเลยภัยอันตราย มีสภาพแวดล้อมและปัจจัยเกื้อหนุนดีพอ ธรรมะ 5 ข้อที่เรียกว่า **จักรวรรดิวัตร**คือ ธรรมธิปไตย ธรรมการึกษา อธรรมการนิเสธนา ธนานุประทาน บริจาคคือ ธรรมของนักการเมือง หลักทศพิธราชธรรม 10 ประการ ระบบดี แต่คนไม่ดี คือไม่มีคุณภาพระบบไม่ดี ถ้าคนดี ยังพอแก้ไขได้ จริยธรรมจึงเป็นหลักคุณภาพของคน.

บทวิจารณ์

หนังสือเรื่อง “ภาวะผู้นำ และจริยธรรมนักการเมือง” เล่มนี้เป็นหนังสือที่มีคุณค่าทางวิชาการและมีการนำเสนอหลักการและหลักธรรมตามคำสอนทางพระพุทธศาสนา มาใช้จริงในชีวิตประจำวันผู้วิจารณ์ขอแสดงความคิดเห็นต่อหนังสือนี้ ดังต่อไปนี้

1) ประโยชน์ของหนังสือ

เมื่ออ่านโดยละเอียดแล้ว ผู้วิจารณ์เห็นว่า หนังสือเล่มนี้เป็นประโยชน์อย่างมากต่อสังคมไทยที่จะนำไปปรับใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพดังนี้

๑. ความเป็นผู้นำมีความเป็นผู้นำอย่างแท้จริงมีองค์ประกอบ มีหลักธรรมที่เป็นหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ นำเพื่อสันติสุขของหมู่ชน เป็นนักประสานที่ดี ประสานภายในดุลยภาพแห่งธรรม ได้ทั้งคน ได้ทั้งงานโดยไม่เสียหลักการเป็นนักสื่อสารที่แสดงตัวในหลักธรรม เป็นผู้สื่อสารได้สว่างตา สว่างใจ พัฒนาตามความต้องการของผู้คนได้ เป็นผู้รู้ทั้งเจ็ดด้านที่พร้อมจัดการ เป็นมองกว้าง คิดไกล ใฝ่สูง.

๒. สังคมและนักการเมืองไทย ในฐานะที่เป็นผู้นำพาประเทศไทยไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทบทวนบทเรียนการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาว่า ได้พัฒนาถูกต้องหรือไม่ หากมุ่งพัฒนาด้านวัตถุเพื่อเติบโตด้านเศรษฐกิจอย่างเดียว โดยมิได้พัฒนาคนให้มีจริยธรรมเพื่อนำไปปรับใช้ในสังคมก็อาจจะทำให้การพัฒนานั้นไม่ตรงจุดของการพัฒนาอย่างแท้จริง ผลงานส่วนนี้จึงเห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งที่นำไปพิจารณาเพื่อเป็นแนวทางสำหรับพัฒนาสังคมองค์กร รัฐบาล ในประเทศไทยอย่างมีคุณภาพ.

๓. องค์กรเอกชนในฐานะเป็นองค์กรที่ขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศ ให้เจริญเติบโตก็จำเป็นอย่างมากเช่นกันที่ผู้บริหารต้องคำนึงถึงหลักธรรม และจริยธรรมในการนำคนของตัวเองไปในทิศทางเดียว การขับเคลื่อนอาศัยผู้นำคนเดียวไม่ได้โดยเฉพาะการทำให้นคนหม่อมมาชอบรับ และร่วมมือร่วมใจเพื่อให้เกิดผลลัพธ์ต่อคุณความดีปลอดภัยในชีวิตทรัพย์สินเป็นอันดับแรก ดังนั้นการมีผลงานที่เสนอแนวทางนำไปพัฒนาด้านความเป็นผู้นำโดยอิงหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปใช้เพื่อบริหารงานบริหารคนให้มีจริยธรรมจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง.

2) ลักษณะเด่นของหนังสือ

ลักษณะเด่นของหนังสือเมื่อผู้วิจารณ์อ่านสาระโดยละเอียดสามารถสรุปได้ ดังนี้

1. หนังสือเล่มนี้มีวัตถุประสงค์ชัดเจน คือต้องการนำเสนอความสำคัญของการเป็นผู้นำที่ดี โดยเฉพาะต้องการให้นักการเมืองและผู้บริหารประเทศในสังคมไทยปัจจุบัน ได้เห็นคุณค่าและตระหนักต่อตนเอง กับผู้คนในสังคม พร้อมนำไปใช้ ปฏิบัติได้อย่างมีผลลัพธ์

2. ในการนำเสนอ ผู้เขียนได้เรียบเรียงเนื้อหาตามลำดับ แบบบรรยาย โดยการถอดเทป การกล่าวเป็น 2 ช่วง ในช่วงแรกเป็นผู้นำพร้อมยกหลักพุทธธรรม ที่ผู้นำต้องมีแล้วเอาไปพัฒนากระบวนการสร้างความเปลี่ยนแปลงของสังคมแบบเชิงพุทธ ในเมื่อสังคมเกิดวิกฤตต่างๆ แล้วไม่มีทางใดที่จะสามารถแก้ไขได้จึงทำให้ผู้เขียนเห็นว่า คำสอนในทางพระพุทธศาสนาเท่านั้นที่จะสามารถพัฒนาประเทศไทยได้โดยอาศัยหลักธรรมในการทำงานเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายประชาชนและองค์กรต่างๆ เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคมได้.

3) สิ่งที่ควรแก้ไขในหนังสือ

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเนื้อหาของหนังสือโดยละเอียด ผู้วิจารณ์มีข้อเสนอที่เห็นว่าควรแก้ไขเพื่อให้หนังสือเล่มนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น กล่าวคือ เมื่อผู้เขียนได้กล่าวถึงหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา หรือทัศนะของบุคคลต่างๆ ที่นำมากล่าวไว้ในหนังสือ ผู้เขียนก็ได้กล่าวถึงแหล่งที่มาให้ชัดเจน ซึ่งอาจจะทำให้ผู้ที่ต้องการไปศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับประเด็นที่ยกมาไม่สามารถจะเข้าถึงข้อมูลได้ เช่น หลักธรรมพรหมวิหาร 4 ,อคติ 4, สัมปยุตธรรม 7 เป็นต้น ส่วนคำนำ,บรรณานุกรมในหนังสือเล่มนี้ไม่มี.

ประเด็นที่เห็นด้วย

ผู้วิจารณ์เห็นว่า หนังสือเล่มนี้ได้ตอบการเป็นผู้นำได้ชัดเจนที่สามารถนำไปปรับใช้การพัฒนาสังคมไทย คือเป็นแนวทางนำไปสู่การปฏิบัติให้เกิดกับสังคมไทยปัจจุบัน 3 ประการคือ

1. สังคมไทยที่ได้ศึกษาจะได้หันมาดูรากฐานการใช้ชีวิตของตน ซึ่งทรัพยากรหลายอย่างที่จำเป็นต่อการพัฒนาประเทศไทยให้เจริญขึ้น โดยเฉพาะการพัฒนาด้านจริยธรรมของคนในประเทศให้เป็นคนที่มีศีลธรรม และจริยธรรมในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องไม่เอาเปรียบประกอบสัมมาชีพตั้งแต่ระดับรากหญ้าจนถึงผู้บริหารที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคมประเทศชาติได้ขับเคลื่อนไปด้วยกันอย่างมีคุณภาพ.

2. สังคมไทยได้เห็นคุณค่าของสถาบันพระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นทุนอันยิ่งใหญ่ในการพัฒนาประเทศไทย โดยเฉพาะการขับเคลื่อนองค์กรทางศาสนา คือ หน่อคณะสงฆ์ ถ้าเราพร้อมใจกันสร้างคุณภาพของพระสงฆ์ที่ทันท่วงที่ฝึกหัดพัฒนาคนให้มีศีลธรรมเป็นต้นแบบ แบบอย่างที่มีสมบูรณ์ เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศให้เจริญตามที่จะเป็น.

3. จำเป็นอย่างที่สังคมไทย ต้องใส่ใจศึกษาและปฏิบัติตามหลักคำสอนทางศาสนาเพื่อพัฒนาองค์กรของเขาให้เป็นองค์กรแบบพุทธ มีวิถีชีวิตแบบพุทธ นำไปสู่การ

พัฒนาประเทศแบบพุทธที่หลักการพัฒนาประเทศแบบยั่งยืนหรือตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง.³

4) ประเด็นที่ไม่เห็นด้วย

หลังจากศึกษาสาระเนื้อหาโดยละเอียด ผู้วิจารณ์เห็นว่า การที่ผู้เขียนได้รจนาผลงานนี้ขึ้นมาให้สังคมได้ศึกษาค้นคว้าเพื่อเป็นแนวทางสำหรับนำไปแก้วิกฤตของสังคมปัจจุบันนั้น เป็นสิ่งดี แต่หลักการต่างๆ ที่ผู้เขียนได้นำเสนออย่างขาดแนวทางการสร้างในการร่วมมือร่วมใจกันระหว่างสถาบันทางพระพุทธศาสนา สถาบันทางการเมือง องค์กรเอกชน และองค์กรต่างๆ ในประเทศที่ขับเคลื่อนไปโดยไม่สอดคล้องกัน ภาพที่เห็นยังต่างคนต่างทำไปเหมือนคนละทิศละทาง ดังนั้นผู้วิจารณ์เห็นว่า ทุกองค์กรในสังคมไทยต้องประสานร่วมกันกำหนดเป็นวาระแห่งชาติ เป็นนโยบายที่จะต้องปฏิบัติตามเพื่อนำไปสู่การพัฒนาสังคมไทยแบบยั่งยืน เป็นการสร้างจิตสำนึก จริยธรรม และจรรยาบรรณ ให้แก่ประชาชน ผู้ประกอบการ และนักการเมือง รวมทั้งให้ความรู้ในเรื่องการบริหารจัดการอย่างยั่งยืน เพื่อให้ประชาชนเกิดทัศนคติที่ดี และอยู่ร่วมกัน โดยสร้างพลังผลักดันให้นักการเมืองยอมรับสร้าง นักการเมืองที่มีภาวะผู้นำ มีจริยธรรมและจรรยาบรรณที่ดีในการบริหารบ้านเมือง แก้ปัญหาความเดือดร้อนของประชาชน⁴

5) ประเด็นที่ควรเพิ่มเติม

เมื่ออ่านหนังสือจบแล้ว ผู้วิจารณ์มีความเห็นว่า ผู้เขียนได้วางโครงสร้างเนื้อหาได้ดีมีความต่อเนื่องกันในหลักคำสอนพระพุทธศาสนาเป็นทุนอันยิ่งใหญ่เพื่อพัฒนาสังคมไทย การนำเสนอเนื้อหาแม้จะมีความสมบูรณ์แล้วแต่ สิ่งที่ผู้วิจารณ์เห็นว่าควรจะเพิ่มเติมในหนังสือเล่มนี้ ดังกล่าวแล้วในบทวิจารณ์ ข้อ (3) จะทำโดยการแทรกที่มาของเอกสารอ้างอิงระหว่างเนื้อหาหรือจะเขียนต่อท้ายข้อความที่ยกมาก็ได้ ถึงอย่างไรก็ตามแม้ว่าหนังสือเรื่องนี้จะมีความสมบูรณ์อยู่แล้ว แต่ก็เป็นเรื่องเล็กน้อยหากเปรียบเทียบกับคุณค่าของหนังสือ ที่ผู้เขียนนำเสนอเนื้อหาอย่างเป็นระบบ เป็นขั้นเป็นตอน ผ่านการวางโครงเรื่องอย่างดี เหมาะกับการเป็นผู้นำของสังคมไทยในปัจจุบันที่จะต้องนำไปใช้เพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย มีอิสรภาพในการประกอบเป็นผู้นำของผู้บริหารทุกระดับชั้น.

คุณูปการของหนังสือเล่มนี้

³ สุรพล ไกรสรารุณ, “ความพอเพียง” คือทางรอดของมนุษย์และสังคม, กรุงเทพมหานคร : ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550, หน้า 48.

⁴ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, การพัฒนาที่ยั่งยืนในบริบทไทย, เอกสารประกอบการประชุมประจำปี, ศูนย์การประชุมและแสดงสินค้า อิมแพ็ค เมืองทองธานี, พ.ศ. 2546 หน้า 25-26.

โดยสรุปสาระของหนังสือ “ภาวะผู้นำ และจริยธรรมนักรการเมือง” นับเป็นการจุดประกายให้สังคมไทยได้มองเห็นคุณค่าและแก่นแท้ของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งมีความสำคัญต่อสังคมไทยมานานับประการตั้งแต่ในอดีตจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งได้สร้างสรรค์ภูมิปัญญาที่ดีแก่สังคมมาตลอด กับสิ่งที่น่าเสียดายเนื่องจากสังคมในยุคปัจจุบันมีความเติบโตด้วยสังคมวัตถุนิยมที่เป็นยุคไอทีแพร่หลายไปทั่วส่งผลกระทบต่อปัญหาของการไม่มีจิตสำนึกต่อสาธารณะ ส่งผลให้เกิดปัญหาต่างๆ เกิดวิกฤตทางการเมือง วิกฤตทางเศรษฐกิจ วิกฤตทางสังคม วิกฤตทางสิ่งแวดล้อม วิกฤตทางศีลธรรม และวิกฤตทางการพัฒนาคน จนทำให้สถาบันทางพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญยิ่งต่อพุทธศาสนิกชน ที่ต้องกลับมาทำความเข้าใจต่อการศึกษาหลักธรรมเสียใหม่โดยปฏิบัติธรรมให้รู้จักใจตนเองมากขึ้น เพราะเมื่อรู้จักใจตนเองให้มากขึ้นแล้ว ก็จะเข้าใจหลักพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงว่า มีประโยชน์ต่อชีวิตและมีคุณค่าต่อสังคมเป็นหนทางช่วยปกป้องพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวต่อไปจากรุ่นสู่รุ่นโดยไม่ฝากพระพุทธศาสนาไว้กับคนใดคนหนึ่ง แต่ฝากไว้กับพุทธบริษัททุก ๆ คนที่จะต้องรักษาการเป็นผู้นำ คือ บุคคลที่สามารถใช้อำนาจกระตุ้นคนอื่นให้ทำงานหนักทุ่มเทให้กับงานจนประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่ต้องการ ความเป็นผู้นำจึงมีส่วนสำคัญต่อองค์การในทุก ๆ ด้าน

บรรณานุกรม

- พระพรหมคุณาภรณ์. ภาวะผู้นำ และจริยธรรมนักรการเมือง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม จำกัด, 2558.
- สุรพล ไกรสรารุติ. “ความพอเพียง” คือทางรอดของมนุษย์และสังคม. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. การพัฒนาที่ยั่งยืนในบริบทไทย. เอกสารประกอบการประชุมประจำปี. ศูนย์การประชุมและแสดงสินค้า อิมแพ็ค เมืองทองธานี, พ.ศ. 2546.